

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԷԶՄԻԱՇՆԻ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1989, ք. 1-4, էջ 67-90)

ՄՈՎՍԷՍ ՎՐԴ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ ԱՅՐԱՐԱՏ ՆԱՀԱՆԳԻ ՄԷՁ

1620 թուականէն սկսեալ Մովսէս Հետզհետէ զրկուած մնալով իր գործակիցներէն, կ'որոշէ Սիւնիքէն հեռանալ, եւ «բազում աշակերտօք» Այրարատ անցաւ:

Ղ. Գառնեցիի վկայութեամբ հոս ալ անոր տեւական մղձաւանջը եղած է «Թէ զիարդ լիցի հնար նորոգումն եւ պայծառութիւն սուրբ հաւատոյ, կարգաց եւ կրօնից» Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Թէեւ ղիմադրութիւնը հոս ալ նուազ չէ եղած, գոնէ սկզբնական շրջանին, բայց Մովսէս չէ ընկրկած իր առաքելական վաստակէն:

Այս մասին Առաքել Դավրիժեցիին կը հաստատէ թէ Մովսէս տաղտըկացած է իր հակառակորդներէն, մտադրած էր Կարսի վրայով անցնիլ Օսմանեան հողամասը, Կարին, հոն շարունակելու համար իր քարոզութիւնը⁴⁰:

Երեւանի Ամիրզոռնա հայասէր խանը, - որուն կիներ հայ էր, - Վարդապետին քարոզութեանց համբաւէն շարժած՝ կ'ուզէ անոր հանդիպիլ: Կը ծանօթանայ ու կը համակրի անոր, եւ Երեւանի Տոլվաթաւորներու առաջարկին ընդառաջելով՝ չի թողուր որ Մովսէս Այրարատէն, մանաւանդ թէ Երեւանէն հեռանայ: Կ'առաջարկէ իրեն Երեւան քաղաքին կաթողիկէն, ուր կրնար նա ժամասացել ու պատարագել: Մովսէս երեք տարի կը մնայ հոն⁴¹:

40. ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, էջ 224-226:

41. ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, Ժամանակագրութիւն, էջ 290: ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Մով-

Ամիրզոնա խանն ալ, վկայութեամբ Առաքել Դավրիժեցիին, յաճախ ներկայ կ'ըլլայ Մովսէս Վրդ.ի ծիսակատարութիւններուն եւ նման առիթներէն կ'օգտուի՝ խօսակցելու Վարդապետին հետ, գիտութեան եւ հաւատքի մասին⁴²։

Որպէսզի Մովսէս Վրդ. հաստատուէր Երեւան, խանը անոր տրամադրութեան կը յանձնէ Ս. Անանիայի Անապատը, ուր կար ամայի եկեղեցի մը եւ Ս. Առաքելին տապանը։ Վայրը, Դավրիժեցիի համաձայն, աւերակ եւ անմարդաբնակ էր։ Վարդապետը կ'ընդունի առաջարկը, վաճառականներու սիրայօժար նուէրներով կը նորոգէ պարիսպը, «գիւղացս եւ զգամատունն եւ զսարաւոյթ, եւ զայլ տունս յողովս» կը շինէ, եւ իր միաբաններով, — աշակերտներն էին, — բնակութիւն կը հաստատէ «կարգաւն եւ սահմանաւն այնու»՝ զոր կարգեցին ի Մեծ Անապատն։ Եւ այնուհետեւ, կը գրէ նոյն պատմիչը, իր շուրջ կը հաւաքուին շատ միաբաններ, «միայնակեացք եւ զրոց աշակերտք իմաստունք եւ սրբակեացք»։ Մեծահասակներ եւ փոքրներ սիրով բնակակից էին, հանապազօրեայ աղօթքի ու Ս. Գրքի ընթերցումի նուիրուած։

Գրիգոր Դարանաղցի ալ նոյնը կը վկայէ, թէ իր բնակութիւնը հաստատեց Անանիա Առաքելի տապանին շուրջ, եւ «սահմանեաց միաբանակեաց վանս»⁴³։

Եսայի Կարճաւանեցիին, աշակերտ Մովսէսի, 1625ին գրչուած Յիսուս Որդիի մէջ շատ աւելի մանրամասն կը նկարագրէ իր Վարդապետին այս նոր հիմնարկութիւնը։ Յետ նշանակելու Ամիրզոնա խանին բարեացակամութիւնը, տուչութիւնը Անանիա Առաքելի եկեղեցիին, «ի մէջ այգեստանեայց», որոնք խանին սեփական էին, նորոգեց, կ'ըսէ, «եւ ժողովեալ բազում աշակերտ եւ կրօնաւորս եւ միայնակեացս եւ կարգեաց դպրոցս»․ կը լուսաւորէ «զԱզգս Հայկազեան»⁴⁴։

Վարդապետին համբաւը կը տարածուի «ի Հոռոմաստան», այսինքն Արեւմտահայք, Քրդաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, կը գրէ, որ ամէն կողմէ, նաեւ Արեւմտահայքէն, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, արքեղաներ, յաճախ ծալտուած, «կերպարանափոխեալ զին-

սէս Գ. Տաթևացի, Վիեննա, 1936, էջ 93-99։ Ակինեան կը գրէ, թէեւ Մելքիսեդի աթոռանիստ եկեղեցին էր, Կաթողիկէն, որ «Զօրաւոր» կոչուած է կը գրէ Ալիշան․ կը թուի թէ Մելքիսեդ բացակայ էր Երեւանէն այդ օրերուն, որովհետեւ Մովսէս 1620 Յունուար 6ին Զրօրհէքի արարողութիւնը կատարեց մեծահանդէս, Շահ Աբասի ներկայութեամբ․ տես *Viaggi di Pietro della Valle*, Torino, 1843, pg. 86։

42. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Անդ, էջ 225։

43. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Անդ, էջ 225-226։ ԳՐ. ԴԱՐԱՆԱՂԾԻ, Անդ, էջ 291-297։ ԱԼԻՇԱՆ, Այրարատ, էջ 311-313։

44. ԱԿԻՆԵԱՆ, Անդ, էջ 97-98։

քեանս զային մտանէին ի կարգ կրօնաւորացն ծածկաբար»⁴⁵: Ներսէս Վանեցի կամ Մոկացի, եղած է անոնցմէ մէկը:

Տաթեւացիին մասնաւոր ուշադրութիւնը եւ հոգածութիւնը կը վայելէ նաեւ Կարբւոյ գիւղին մօտիկ Յովհաննավանքը, որու մասին Դավրիժեցին կը գրէ. «... ուր ժողովեաց մանկունս յոլովս եւ զամենեցուն զծախսն եւ զպէտսն ինքն հոգայր. եւ մանկունքն անցբաղ եւ անխափան ուսանէին զեկեղեցական ուսմունս եւ զԳիրս աստուածաշունչս եւ զմաստաւարականս...»: Անոնք, կը շարունակէ Առաքել, դարձած են «արք պիտանիք եւ օգտակարք աշխարհի» ու նաեւ Եկեղեցւոյ, իբր երէց, արեղայ, վարդապետ կամ եպիսկոպոս: Վանքերը «որք ամայացեալք ի խաւարի կային, եղեն լցեալք միաբանօք, արեղայիւք եւ կրօնաւորօք. եւ գիւղօրայք վարժ երիցամբք»:

Վերածնունդի իսկական արշալոյս:

Յովհաննավանքին մէջ վանտակաւոր անձերուն եւ անոնց կեանքի մասին Ղուկաս Գառնեցի, 1631 թուին գրուած Յիշատակարանի մը մէջ ունի շահեկան տեղեկութիւններ: Բազմացուց, կը գրէ, վանքերը, այնքան որ «ունէր ընդ ձեռամբ յինքեան միաբանեալ եղբարս աւելի քան 800», որոնց բոլորին պիտոյքը ինքը կ'ապահովէր:

Աւելի ուշ, Փիլիպպոս Կաթողիկոս ալ մղում պիտի տայ այս դպրանոցին եւ «ի կատարելութիւն» պիտի հասցնէ, եւ ժամանակ մը Վերջ պիտի փոխադրէ զայն Ս. Էջմիածին⁴⁶:

Այս շրջանին, Մովսէսի գործակիցներն էին՝ Խաչատուր Վրդ. Կեսարացի, Փիլիպպոս Վրդ., Թումա Վրդ., Յակոբ Վրդ., Խաչատուր Երնջակեցի (Ագուլեցի), որ իրմէ յետոյ եպիսկոպոս օծուած Ագուլեաց Ս. Թումասի վիճակը ծաղկեցուց, Եսայի Վրդ., Մեղիւսեդ Վտանցի, Զաքարիա Վրդ. եւն...⁴⁷:

Մովսէս Եպիսկոպոս

Մեղիւսեդ Կթղ. երբ չկրցաւ խափանել Մովսէսի գործունէութիւնը, կը խորհի շահագործել անոր վարկը ի նպաստ Աթոռին պարպուած դանձարանին, Միւռոնօրհնէքի արարողութիւնը առաջարկելով իրեն: Առաքել դիտել կու տայ իսկոյն թէ այդ առաջարկը «վասն

45. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Ամդ, էջ 226: ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 96-97:

46. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Ամդ, էջ 225-226:

47. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Ամդ, էջ 235-236: - Զաքարիա Սրկ. Ա. իւր, 87: - Ղուկաս Գառնեցիին տուած շահեկան տեղեկութիւնները Յովհաննավանքի դպրոցի մասին, 1631 թուին, երբ տակաւին ողջ էր Մովսէս Կթղ.: Տե՛ս ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 205-208:

փառացն Աստուծոյ» չէր, այլ «վասն շահու եւ օգտի իւրեանց, զի մամոնայ եւ արծաթ բազում գումարեացի ինքեանց»։ Երբ եպիսկոպոսներէն ոմանք ասիկա հաղորդեցին Մովսէսի, նա մերժեց, պատճառ բերելով իր եպիսկոպոս չըլլալը։ Մեկքիսեղի համար՝ այդ դիւրին գործ էր. կու գայ Ս. Անանիայի Անապատը եւ Աւագ Երկուշաբթի օրը մեծ շուքով կը կատարէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը։ Օրմանեան ձեռնադրութեան թուականը կը գետեղէ 1623 Ապրիլ 7ին։

Նոյն տարւոյն Աւագ Հինգշաբթի օրը, Մովսէս, նորընծայ եպիսկոպոս, կը կատարէ Միւռոնօրհնէքի հանդէսը։ Նոր Զուղայի մեծամեծները խանդավառ, անոնց գլուխը խոնա նազար, Սպահան կը հրաւիրէ Տաթեւացին, որպէսզի իրենց Վարդապետն ըլլար։ Այս ուղղութիւնը 1624 տարւոյն մէջ կը գետեղէ Ակինեան⁴⁸։

Մովսէսի նախանձորդները, կը գրէ Առաքել, ենթադրելով որ նա Սպահանէն առատ գանձ հաւաքած կը դառնայ, կեղծ պարտամուրհակ, «Թամասուկ» մը կը հասցնեն Ամիրգունա խանի դիւանը, իբր թէ Մովսէս Սպահանէն վերադարձին, Աթոռին 100 թումանի պարտքը պիտի հատուցանէ։ Մովսէս կը մերժէ թէ մուրհակը իր ձեռագիրը ըլլայ։ Մինչ դատը խանի ատեանին առջեւ կ'երկարի, Սահակ Եպս., եղբորորդին Մեկքիսեղեկի, կը յայտարարէ թէ այդ պիտակին անտեղեակ է թէ՛ ինք եւ թէ՛ իր հօրեղբայրը, թէ դա Հաւուցթառի Համազասպ Եպս.ին խաղն է։ Այսպէս «անպարտն ի ձեռաց զրպարտողաց» կ'ազատի⁴⁹։

Գուցէ այս թուականիս գետեղելու ենք ինչ որ կը պատմէ Դավրիժեցի, թէ Մեկքիսեղի կողմէ առաջարկ եղած ըլլայ Մովսէս Վրդ.ի յաջորդելու իբր Կաթողիկոսակից Աթոռին, պարտքերուն յանձնառու ըլլալու պայմանով, թէ ես այլեւս ծեր եմ, դու կը վայելես ազգին վստահութիւնը, ըսելով։ Մովսէս համոզուած չըլլալով անոր անկեղծութեան՝ կը մերժէ։

Սահակ Եպս. առաջ կը նետուի, նաեւ իբր Կաթողիկոսին եղբորորդին, իբր օրինաւոր ժառանգ. իր համակիրներն ալ կ'օգնեն իրեն։ Գրիգոր Դարանաղցին ալ կը գրէ թէ Մովսէսի բարեկարգիչ նշուրակէն խոցուած եպիսկոպոսներն էին որ Սահակը առաջ կը մղէին, որ «տգէտ եւ անառակ» էր, կը գրէ, քան Մեկքիսեղը։

Այս խմբակին յանձնարարութենէն խրախուսուած, Մեկքիսեղ իր եղբորորդին Սահակը՝ 1625 Նոյեմբեր 13ին, «Հրեշտակապետաց կիրակին», իբր իրեն Աթոռակից կ'օծէ կաթողիկոս, յետ կանխապէս

48. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, ԱՌՊ, էջ 226-227։ ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, Բ. 2365։ ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՌՊ, էջ 101-102։

49. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, ԱՌՊ, էջ 227-230։

առնելու Ամիրգունա խանին հաւանութիւնը: Ապա կը գրէ Շահին՝ որպէսզի հաստատէ. Սահակն ալ իր կողմէ, անձամբ կը դիմէ անոր:

Երբ պարտապահանջները իրենց դրամը կը հետապնդեն, Մելքիսեդ իսլամներու մօտ գրաւ դրուած եկեղեցեկան սպասներուն ձեռք կ'երկարէ, հատուցանելու համար պարտքերը. բայց այդ ալ բաւարար չէր՝ փակելու համար պարտքը: Այնուհետեւ Մելքիսեդ կ'անյայտանայ Արեւելքէն, կ'ուղղուի Պոլիս, ապա Լեհաստան: 1626ի գարնանամուտին Լվով կը մտնէ, երկու եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ:

Աւետիս Կաթողիկոսը վախճանած էր: Դաւիթ Վաղարշապատեցին Նոր Ջուղա էր: Սահակ Պարսկաստանի մէջ կը հետապնդէր յաջորդութեան հրամանագիրը⁵⁰:

Մովսէս Տաթեւացի Լուսարար Ս. Էջմիածնի

Մովսէս Տաթեւացին Երուսաղէմ եղած օրերուն սորված էր մոմ սպիտակացնելու արհեստը, ինչ որ իրեն պիտի ծառայէր Շահ Աբասին ուշադրութիւնը վրան հրաւիրելու:

1626ին, Երեւան եկած էր Շահ Աբասին նախարարներէն մէկը, Բայիդուր, Ամիրգունա խանի իբր հիւր: խանը զինքը կը տանի նաեւ իրեն բարեկամ Մովսէսին ծանօթացնելու, Ս. Անանիայի Անապատը, ուր կը գտնէ մեծարանք: Մովսէս եօթը սպիտակ մոմեր կը նուիրէ անոնց: Այնքան հաճելի կ'անցնի այս բացառիկ ընծան՝ որ երկուքն ալ կը խոստանան Շահին նուիրել նոյն մոմերը: Մովսէս եօթը մոմ եւս կ'աւելցնէ, եւ 21 սպիտակ մոմեր կը տարուին Շահին, որու չափազանց հաճոյ անցնելով՝ կը հրամայէ իր մօտ կանչել Վարդապետը, ուր ալ գտնուելու ըլլար:

Այդ օրերուն Շահը Պաղտատ կը գտնուէր. Թուրքերը քաղաքը 1625ին գրաւած էին, եւ զոր 1627ին Շահը կը վերագրաւէ: Մովսէս 1626ին Պաղտատ կը ներկայանայ Շահին, որ կը տեղեկանայ մոմ սպիտակացնելու արուեստին, ու կը հրամայէ որ երեք պարսիկներու սորվեցնէ այդ արուեստը: Ութը ամիս յետոյ, Մովսէս իր աշակերտներով խոճա նազարի առաջնորդութեամբ, կը ներկայանայ Շահին, Ֆահրատի մէջ, ուր ներկայ կ'ըլլայ 1627 Յունուար 6ի Ջորճնէքին, զոր կը կատարէ Մովսէս:

Գրիգոր Դարանաղցի կը գրէ Թէ Շահը այնքան գոհ կը մնայ, որ կը խոստանայ Մովսէսի տալ Իւլքիլիսէի (Էջմիածնի) կաթողիկոսութիւնը: Մովսէս կը մերժէ, քանի ղեռ ողջ են, կ'ըսէ, միւսները. բայց յանձն կ'առնէ Ս. Էջմիածնի վերակացութիւնը, ազատօրէն զայն

կարենալ նորոգելու համար: Շահը կը հանէ այդ բովանդակութեամբ հրովարտակ մը⁵¹:

Առաքել Դավրիժեցի ալ նոյնը կը հաստատէ: Շահը, կը գրէ, հարցուց Սոճա Նազարին թէ Վարդապետը ի՞նչ խնդրուածք ունի, գա՞նձ, դաստակե՞րտ...: Սոճան կը պատասխանէ թէ Վարդապետը այդ բաներէն հրաժարած է, բայց եթէ կ'ուզէք իրեն շնորհք մը ընել՝ Ս. էջմիածնի Լուսարարի պաշտօնը տուէ՛ք. ձեզի համար ալ կ'աղօթէ: Շահ Աբաս, 1627 Յունուար 18-Փետրուար 16ի հրովարտակով կը կատարէ Վարդապետին խնդիրը⁵²:

Սոճա Նազար, մտածելով որ Շահը դեռ նոր հաստատագիր տուած էր Սահակին Կաթողիկոսութեան, կը զգուշանայ առաջարկելէ Շահին՝ Մովսէսի վրայ դարձնել տալ էջմիածնի Կաթողիկոսութիւնը, հակառակ որ ա'յդ էր ընդհանուրին բաղձանքը:

Մովսէս փառքով կը մեկնի Երեւան, եւ 1627 Յունիս 26ին, Վարդապետի Պահոց երկուշաբթի օրը կը սկսի էջմիածնի նորոգութիւնը: Դարանաղցին կը գրէ թէ ոչ ոք այլեւս կարող էր Շահին ու Երեւանի խանին պաշտպանութիւնը վայլող Մովսէս Վրդ.ի գործը խափանել: Ոչ միայն եկեղեցիներու եւ վանքերու նորոգութեան, այլ նաեւ Հայ Եկեղեցիին բարեկարգութեան նուիրուած էր անիկա, «խափանեալ օրէնսն եւ զարարողութիւնս վերստին ուղղել ժամատեղաց եւ պատարագաց եւ զհացկերութի սեղանացն եւ զպարատանցն»: Կ'երթայ Յովհաննավանք ու Սաղմոսավանք, որ հրաշալիքներ են, կը գրէ, «ի մէջ ամենայն վանորէիցն», զանոնք դպրատան վերածելու եւ ուշիմ մանուկներ կրթելու նպատակով, «որպէս յետոյ կատարեաց»⁵³:

Սահակ Կթղ., որ Սպահան էր այն ատեն, այս լուրէն վրդոված կը բողոքէ Շահին, մեծամեծներու դռները չըլելով: Իրեն կ'ըսուի. Դու քու կաթողիկոսութիւնդ ըրէ եւ նա իր լուսարարութիւնը: Անվճար 100 թումանները 800 եղած էին, որոնք Կաթողիկոսին վրայ կը ծանրանային: Էջմիածին Մովսէս կար, որուն ուղղուած էր ազգին համակրանքը: Մինչ Սահակ փախուստի մասին կը խորհի, կ'ըսուի թէ Թահմազ-դուլի խան կ'ուզէ օգնել իրեն: Սահակ կը փութայ Երեւան, ու իր դիմաց կը գտնէ պարտամուրհակը: 1628ի Յայտնութեան համար իբր թէ էջմիածին կ'ուղղուի, երազընթաց ձիու վրայ նստած, զօրականի տարազով ծպտուած, կ'անցնի Նախիջեւան, ապա Վան, ուր կը հասնի 1627 Դեկտեմբերին: Շահին չորս ղուկերը իրենց հետապնդումէն ձեռնունայն կը վերադառնան: Սահակ Դ. Արեւմտահայքի մէջ իր

51. ԱԿԻՆԵԱՆ, Աճդ, էջ 106-108: ԳՐ. ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, Ժամ., էջ 294-297:

52. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Աճդ, էջ 231-232:

53. ԳՐ. ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, Ժամ., էջ 296-301: - ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, հրտ. 1896, էջ 232-235:

վերջին փորձը կ'ընէ Օսմանեան երկրին հայութեան վրայ Կաթողիկոս նստելու, անջատուելով Ս. Էջմիածնէն:

1628 տարին եւ մաս մը 1629ի, Էջմիածին կը մնայ առանց դիտապետի⁵⁴:

1627 Յունիս 26 թուականէն սկսեալ մինչեւ իր մահը՝ Մովսէս կը շարունակէ վերաշինութեան աշխատանքները Ս. Էջմիածնի, որ 1604էն սկսեալ, երբ Այրարատեան նահանգի հայ բնակչութիւնը դէպի Նոր Զուղա կը տարագրուի, լքեալ վիճակի մէջ մնացեր էր:

Փիլիպպոս Կթղ. իր Վարդապետին մահէն յետոյ ալ կը շարունակէ շինարարական աշխատանքները: Առաքել Դավրիժեցի, Գրիգոր Դարանաղցի, Ղուկաս Գառնեցի, Մովսէս արեղայ՝ կը նկարագրեն հանգամանօրէն յիշեալ աշխատանքները, զոր գեղեցիկ կերպով ամփոփած է Ակինեան⁵⁵:

Էջմիածնի Աթոռիմ ազատագրումը պարտքերու լուծէն (1628)

Դաւիթ Կթղ. կը հրաժարի ու կը քաշուի Պարսկաստան (վիճ. 1634): Մելքիսեդէ Լեհաստան փախուստէն եւ իրեն եղբօրորդի Սահակ Կթղ.ի հեռանալով՝ պարտքերու բեռը կը ծանրանար Էջմիածնի Լուսարարին վրայ: Ղուկաս Գառնեցի կը գրէ թէ Մովսէս, Էջմիածնի նորոգիչը «վարանէր թաղծանօք»: Կ'որոշէ յանդուգն քայլ մը առնել, երրորդ անգամ Շահին ներկայանալով, Ղազուին մայրաքաղաքը, Հայոց Ռէն (1628) թուին: Նախարարները խորհուրդ չեն տար առնելու այդ քայլը, որովհետեւ Շահը զբաղած էր Օսմանցիներու դէմ պատերազմով, Պաղտատի խնդրով: Մովսէս թախծալի կը դառնայ Վաղարշապատ: Հազիւ Էջմիածին հասած, ետեւէն լուր կու գայ թէ Շահ Աբաս մեռած է, եւ անոր յաջորդած Շահ Սէֆի:

Մովսէս նոր Շահին գահակալութեան առթիւ կ'երթայ դարձեալ Պարսկաստան: Շահէն ու իր նախարարներէն կը գտնէ մեծարանք, եւ վստահելով Աստուծոյ վրայ կը ջանայ ազատել Եկեղեցին ծանրաբեռն լուծէն. «Իսկ մեծ աւագանին եւ նախարարքն արքայի, եւ մանաւանդ իշխանաց իշխան քրիստոսասէր Խօճա Նազարն իրազգած արարեալ զարքայն խորհրդոյն, եւ ապա եմուտ առաջի արքային Սըրբազան հայրս, եւ մեծարեալ նստաւ ընդ արքային»: Շահը կը ջնջէ Ս. Էջմիածնի վրայէն ծանր հարկը, յանձնարարելով որ աղօթքն իրեն պատերազմներուն յաջողութեան համար թշնամիներուն դէմ: Դավրիժեցի կ'աւելցնէ թէ թագաւորական նոմոս տուաւ 100 թումանի մուղանդայէն ազատագրումին համար: Այս ազատագրումի համբաւը

54. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՈդ, էջ 111-113:

55. ԱՈդ:

մեծ ցնծութիւն կը պատճառէ ազգին: Դարձեալ Առաքելի համաձայն, Մովսէս Վրդ. Ոսոսան Նազարի ընկերակցութեամբ, արքունիքի դիւանական տետրակներու մէջէն ի սպառ ջնջել կու տայ, արքունի հրովարտակով, Աթոռին վրայ ճշող 100 թումանի «մուղանթայի» յանձնառութիւնը, որու համար մինչեւ հազար թուման ծախսուած է, մինչեւ որ Ոսոսան Նազարի ու ջուղայեցիներուն օգնութեամբ՝ կը յաջողի այդ գործը⁵⁶:

Մովսէս Վրդ. ազատարար քրիստոնեայ գերիներու

Մովսէս Կթղ. հռչակուած էր նաեւ իբր ազատարար քրիստոնեայ գերիներու: Անոնց թիւը քիչ չէր: Գրիգոր Դարանաղցի, որ թէ՛ իբր ժամանակակից վկայ եւ թէ՛ անձնական փորձառութեամբ իրազեկ, կը գրէ թէ տեւական էր քիւրտ աւարառուներու սպառնալիքները՝ Բաղէշ, Արճէշ, Վան, Ոստան: 32 տարիէ ի վեր, այսպէս Հայերու գերեզմարութեան համար պարսիկ ու տաճիկ իրարու թշնամի էին: 1635ին, Սուլթան Մուրատ աշխարհը անապատ դարձուցած էր իր զօրքով⁵⁷:

Ահա այս զոյգ մրցակիցներու մէջ գերի տարուած հայերը՝ կ'ազատէր Տէր Մովսէս:

Ոմանց համաձայն հազար, ուրիշներու համաձայն մինչեւ երեք կամ չորս հազարի հասած է Մովսէս Տաթեւացիի միջնորդութեամբ գերութենէ ազատողներու թիւը: Մովսէս կը կազմակերպէր ու կը քաջալերէր հայ ունեւորները, որոնցմէ անուանի էր Հալէպցի Ոսոսան Սանոս, Կարինի մաքսապետը: Մովսէս այս նպատակին համար կը հալեցնէ ու կը վաճառէ մինչեւ իսկ էջմիածնի արծաթեղէն ու ոսկեղէն սպասները: 1631ի Հաւատասփիւռի ժողովին նիստին մէջ, Հոռոմ, Կարդինալ Ուպալտինոյի կողմէ՝ Մովսէս իր այս արարքին համար արժանացած է գովասանքի⁵⁸:

Ստեփանոս Լեհացին ալ, իր Տարեգրութեան մէջ, կը վկայէ թէ Մովսէս բազմաթիւ քրիստոնեայ գերիներ ազատած է. «1632. Մովսէս Կաթողիկոսն, ուղղափառ եւ մաքրակենցաղ, նստեալ զամս երկուս եւ զկէս, Մայիս ԺԴ. փոխի յաստեացս: Սա բազում գերիս, որք բազմացեալ էին ի ժամանակս պատերազմաց՝ ազատեաց: Զեկեղեցիս նորոգեաց եւ վարդապետութեամբ լուսաւորեաց»⁵⁹:

56. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵԹԻ, Աճղ, էջ 236-239: ԱԿԻՆԵԱՆ, Աճղ, էջ 118-123:

57. ԳՐ. ԴԱՐԱՆԱՂԾԻ, Ժամ., Թ. 77, էջ 291-301:

58. AP. Acta 1631, f. 100, Նախիջևանի գաւառը, 500 քրիստոնեայ գերիներու ազատագրումէն խօսք կայ, Prov. Naxicevan.

59. ՍՏ. ԼԵՀ., Տար., էջ 174-175:

Հայ ազգը այսպիսի բարեկարգիչ ունեցեր է միայն՝ Լուսաւորիչով, Մեծն Ներսէսով, Սահակ Պարթեւով: Պարսից Շահին մօտ ամէն վստահութիւն վայելելով, ինչպէս Զօրաբարէլ ու Շքրաս, Մովսէս կը յաջողի այդքան բարիք ընել:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ՝ Ս. ԷԶՄԻԱՄԵՆԻ ԱԹՈՌԻՆ

Առաքել Դավրիժեցի, յետ նկարագրելու Մովսէս Վրդ-ի՝ լուսանորոգողի արժանիքները, կը գրէ. «Վասն որոյ ամենայն ժողովուրդը Հայոց, որք յընդհանուր աշխարհս բնակեալք են, յառաջին կաթողիկոսաց անկարգութենէն ձանձրացեալք եւ ի սորին, - այսինքն Մովսէս Վրդ-ին, - բարեկարգութենէն մխրթաբեալք, կամօք եւ յօժարութեամբ կաթողին սրտիւ կամէին զի ինքն, սուրբ Հայրս մեր Մովսէս Վրդ. լիցի Կաթողիկոս»⁶⁰. եւ թէ այլեւայլ տեղերու վարդապետներն ու եպիսկոպոսները գրով կը հետապնդէին, կը գրէ, անոր յաջորդութիւնը, «բայց նա հրաժարէր, զանձն անարժան ասելով առաքելական աստիճանին»⁶¹:

Այլուր նոյն պատմիչը կը գրէ թէ յետ ազատագրելու Ս. էջմիածնի Աթոռը 100 թումանի պարտքէն, «քրիստոնեայքն խնդրեցին ի Շահ Սէֆի թագաւորէն վասն Մովսէս Վրդ-ին հրաման կաթողիկոսութեան, եւ Շահն ետ զհրաման եւ զթուղթ կաթողիկոսութեան Մովսէս Վրդ-ին»: Այս միջադէպը Ղուկաս Գառնեցիի վկայութեամբ, Ակինեանէ մէջբերուած յետ 100 թուման պարտուց ջնջումին, խոճա Նազար՝ Շահ Սէֆիին կ'ըսէ. «Այրս այս մեծաշուք եւ փառաւոր՝ լիցի մեզ կաթողիկոս եւ խալիֆայ»: Եւ Շահը ոսկի մատանիով կը կնքէ իր հրամանը՝ համաձայն ազգին բաղձանքին»⁶¹:

Իսկ Ղուկաս Գառնեցի, յետ ակնարկելու 1626 թուին դէպքերուն, կը գրէ թէ ազգին հայեացքը ուղղուած էր արդէն Մովսէսի, իբր արժանաւոր թեկնածու Աթոռին. եւ թէ Աստուծոյ օրէնքին նախանձախնդիր վարդապետները կը խորհրդակցէին այս բանին համար: Անշուշտ ջուղայեցիներու կողմնակիցները առաւելաբար:

Մեղքիսեղ իսկ նկատած էր այս ու պահ մը խորհած էր նոյնը՝ Արեւմուտք փախչելէ առաջ:

Eugenio di S. Benedetto, բոկոտն Կարմեղեանց այցելուն, որ 1624-1628 տարիներուն Սպահան կը գտնուէր, Եւրոպա դարձին, 1627 Փետր. 24ի իր տեղեկագրին մէջ առ Ս. Ժողովին, կը գրէ՝ «Հաւանօրէն Մովսէս պիտի ընտրուի Հայոց Կաթողիկոս», թէ խնդրագիրը

60. Ա.Ռ. ԴԱՎՐԻԺԻՑԻ, ԱՁդ, էջ 235-238: Նոյն՝ տպ. Վաղարշ. էջ 307-308:

61. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՁդ, էջ 127:

ներկայացուցած է Շահին, եւ յոյս կայ որ Պաղտատէն վերադարձին՝ իրականանայ: Բայց այդ թուականին Մովսէս դեռ չէր հաւանիր, որովհետեւ տակաւին պարտքերու բեռը չէր վերցուցած. մինչդեռ 1628 թուին ջնջուած էին եւ Մելքիսեդ Կաթողիկոսն ալ վախճանած (1627 Մարտ 18)⁶²: «Ապա ամենայն ազգն Հայոց, կը գրէ Դավրիժեցի, որք յԱրեւելս եւ յԱրեւմուտս կային՝ միաբանեցին թղթով եւ բանիւ, եւ արարին զՄովսէս Վրդ.ն Կաթողիկոս, եւ հաստատեցին ի Ս. Աթոռն Եջմիածնի»:

Ազգայիններ, յետ ապահովելու նորընտիր Շահին արքունական «նոմոս»ը, կը հաւաքեն ազգին քուէն, բերանացի ու գրաւոր. սկզբնական շրջանին Մովսէս կը հրաժարի, կը գրէ Դավրիժեցի, «այլ վասն օգտի ժողովրդեան Աստուծոյ» յանձն կ'առնէ⁶³:

Հ. Ակինեան կը գրէ թէ Պալատուր Վրդ. Կեսարացի, Մովսէսի աշակերտ եւ Նոր Զուղայի Արքեպս.ը, նախաձեռնարկ եղած է հաւաքելու Արեւմտահայ Առաջնորդներուն հաւանութիւնը ի նպաստ Մովսէս Վրդ.ին. այս նպատակով իբր Նուիրակ զրկած է Փլիլպպոս Վրդ.ը մինչեւ Ամիդ, Պոլիս եւ Լեհաստան, անկից Հռոմ անցնելու դիտումով:

Այս մասին, օտարներէն՝ Սպահանի Կարմեղեան միսիոնարներու մեծաւորն ալ, Հ. Պրոսպէր, կը վկայէ: 1628 Մայիս 8ի իր գիրով՝ ուղղուած ՀՍ.ի Ժողովին՝ կը հաղորդէ թէ Պալատուր Արքեպս. վարդապետներ առաքած է արեւմտահայ եկեղեցականութեան, քուէներ ապահովելու համար ի նպաստ Մովսէս Վրդ.ին⁶⁴:

Զաջորդ տարին, 1629 Մայիս 15ի գիրով, ՀՍ.ի Ժողովը իր գորհունակութիւնը կը յայտնէ Հ. Պրոսպէրին, թէ Մովսէսին ընտրութիւնը կրնայ դիւրացնել Հայաստանեայց Եկեղեցիին հաղորդակցութիւնը «հոռմէական Ս. Եկեղեցւոյ հետ»: Իսկ ընտրութեան լուրը առնելուն, Ս. Ժողովը կ'որոշէ շնորհաւորական թուղթ մը առաքել Մովսէսի, «վասն զի կը յուսայ թէ անիկա իր եռանդով ու բարեացակամութեամբ, զոր իր նամակներուն մէջ ցոյց տուած է, ի գլուխ կրնայ հանել միութիւնը Ս. Աթոռին հետ»⁶⁵:

Ղուկաս Գառնեցի կը գրէ թէ իշխանաւոր հայազգի հեղինակաւոր վարդապետներ, Պոլիսէն մինչեւ Լվով, Ամիդէն մինչեւ Կեսարիա, Վասպուրական «գրով եւ բանիւ եւ վկայական թղթով միաբանեալ էին» Մովսէս Վրդ.ի անուան շուրջ⁶⁶: Գրիգոր Դարանաղցի կը գրէ

62. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՌ, էջ 123-131 եւ 335-337: AP. Lusitania - India et Japonia, 1629, ff. 258-259.

63. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, ԱՌ, էջ 239:

64. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՌ, էջ 344: AP. Acta, v. 6, f. 268, n. 20.

65. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՌ, էջ 343:

66. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՌ, էջ 126-127:

Թէ՛ այս բաները լսող ժողովուրդը ուրախացաւ «աստուածային ընտրութեամբ եւ աշխարհագումար ժողովով, վարդապետօք եւ եպիսկոպոսօք եւ բազմութեամբ կրօնաւորօք եւ բազմամարտ քահանայիւք եւ ժողովրդօք ձեռնադրեցին Կաթողիկոս, եւ նստուցին յԱթոռ Գրիգորի»⁶⁷։

Մովսէս Վրդ. Կաթողիկոս հռչակուած է 1628 Դեկտ. 14էն առաջ, եւ օծուած 1629 Յունուար 13ին, համաձայն Առաքել Դավրիժեցիի եւ Դուկաս Գառնեցիի տուեալներուն։

Հայոց Ռէ՛է (1628) Թուին Դեկտ. 13ին Յայսմաւուրբ-Տօմացոյց մը, գրուած է «ի հայրապետութեան այսմ նահանգի Տէր Մովսէս Կթղ.ի...»․ ուրեմն Արեւելահայքի մէջ արդէն 1628ի Դեկտեմբեր ամիսէն կը ճանչնան զինքը իբր Կաթողիկոս։ Ակինեան անոր ընտրութեան Թուականը կը համարի զայն, իսկ տեղը՝ Սպահան կը նշանակէ⁶⁸։

1629ին Լվովի հայութեան ալ հասած էր արդէն Մովսէսի ընտրութեան լուրը։ Սիմէոն Լեհացին Ոսկեփորիկի մը մէջ, գոր գրչած է 1629 Սեպտ. 15ին, ի վայելումն Պր. Յովհաննէսին, կը գրէ․ «ի կաթողիկոսութեան... Տեառն Տէր Մովսէսի...», որ յայսմ ամի նստաւ յԱթոռ Ս. Գրիգորի, կամօքն Աստուծոյ եւ հաճութեամբ եւ ընտրութեամբ ամենայն Հայոց, եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց», Լեհերու Զիմունտ/Թագաւորի օրով եւ Պարսից Շահ Աբասի, որ «գորդիսն ի բաց մերժելով» Թոռը նստեցուց, կ'ըսէ⁶⁹։

Մովսէս Կթղ., 1629 տարւոյն գարնան, իր օծումէն քիչ ետք, Սպահան կ'երթայ, հաւանօրէն Շահ Սէֆիին դահակալութեան առիթով, որ 1629 Յունուար 19ին տեղի ունեցած է։

Այդ օրերուն է որ նորընտիր Կաթողիկոսը եղբայրական տեսակցութիւն մը ունեցած է Հայր Դիմաս (della Croce) Կարմեղեան միսիոնարին հետ, 1629 Մարտ ամսուն, որմէ սա ինքն կը տեղեկագրէ Հռոմ, Կարդ. Լուգովիզիի ուղղած նամակին մէջ, իր 1629 Նոյեմբեր 29 Թուակիրով, որուն հայերէն Թարգմանութիւնը հրատարակած է Հ. Ակինեան իր ծանօթ մենագրութեան մէջ⁷⁰։

Ահա Հ. Դիմասի նամակին բովանդակութիւնը․ Անցեալ Մարտին գրած էի Թէ՛ երբ նորընտիր Կաթողիկոսը հոս Շահին գայ, հետը պիտի տեսակցիմ հաւատքի հարցերու շուրջ․ եւ իրապէս կրցայ խօսիլ շատ

67. Գր. ԳԱՐԱՆԱՂՑԻ, Ժամ., էջ 297-298։ Դարանաղդի Մովսէսին կաթողիկոսական օծումը 1629 Ապր. 5շ. օրը կը գետնի, ինչ որ ընդունուած չէ։

68. ԶԱՄՁԵԱՆ, Էտ. Գ. էջ 805։ ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 128-129։ ԱԼ. ԿԱՄՆԵՆԻՑ, էջ 181։

69. ՄԻՄԵՈՆ ԼԵՃԱՑԻ, Ուղ., էջ 397-399։ ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 128-129։ Ս. ՏԵՐ ԱԻՆՏԻՍԵԱՆ, Ցուցակ ձեռագրաց Զուղայի, Ձեռ. 235, Թղ. 337-380ա։

70. AP. Lettere di Polonia, 1631, v. 73, f. 144, 1630 Յունիս 1, Lett. volg. v. 110, f. 57.

անգամներ: Ըսաւ ինծի՝ «եթէ չեն կամք իմ զի իցեն խտիրք ի մէջ մեր, այլ սէր եւեթ»:

Սակայն երբ Քաղկեդոնի ժողովէն խօսք եղած է, հոն ձեռնպահ մնացեր է Մովսէս, ատելութեան համար որ Հայերը ունին Մարկիանոս կայսրին դէմ, որ երկիցս Ս. Աւետարանը կրակ նետել հրամայեց ու կոտորածներու պատճառ եղաւ:

Երկու բնութեանց զալով «հաւաստեաց եթէ եւ մեք [Լատինները] յորժամ երկուս բնութիւնս ասիցեմք, բարուք ասեմք. եւ նոքա [Հայերը] յորժամ մի բնութիւն՝ առանց քայքայման եւ եղծման երկրորդին ասիցեն, զնոյն միտս յայտ առնեն»:

Երբ ըսաւ թէ «Հայք զԼեւոն [Պապը Հռոմի] ոչ առ հերետիկոս ունիցին», այն ատեն իրեն ըսի թէ Շարականէն ջնջելու է նզովքի տունները: – Ակնարկը «Ով հրաշալի» շարականին յետին երեք յաւելեալ տուններուն մասին է:

Ասոնց եւ ուրիշ հարցերու մասին, ըսաւ, Երեւան դարձին պիտի խորհրդակցի իր Վարդապետներուն հետ:

Հայր Դիմաս շարունակելով կը գրէ. Հայ մանուկներուն դաս տալու առիթով, մեր լեզուով, կրնանք զանոնք կրթել կաթողիկէ հաւատքի մէջ, «եւ զպտուղն զոր ոչ կարեմք կթել ի ծերոց՝ կթեսցուք ի մանկտուն» ըսելով, կը վերջացնէ իր նամակը⁷¹:

Ս. Ժողովը կը պատասխանէ Հ. Դիմասին 1629 Սեպտ. 25 գիրով, յորդորելով շարունակել մտերմութիւնը Հայոց Կթղ.ին հետ, բացատրել անոր Քաղկեդոնի վարդապետութիւնը, «որովհետեւ, ինչպէս կը լսենք, Հայոց Կաթողիկոսը բարոյապէս շատ բարի անձնաւորութիւն է, կրնանք յուսալ թէ Աստուած պիտի ազդէ իր աստուածային շնորհքովը անոր վրայ եւ պիտի լուսաւորէ՝ ճանչնալու ճշմարտութիւնը»⁷²:

Արեւմտահայ Եկեղեցիին Ս. Էջմիածնէն անջատուելու փորձը

Մովսէս Տաթեւացիին Կաթողիկոս ընտրութեան լուրը անշուշտ թէ դժկամակութեամբ կը լսէ Սահակ Դ., իբր թէ իրմէ կորզուած ըլլար Աթոռը: Սահակ Դ. Գառնեցիին կանոնական ընտրութեամբ չէր յաջորդած Մելքիսեդ Կաթողիկոսին եւ զուրկ էր Հայաստանեայց Եկեղեցիին հանրական հաւանութենէն:

Երբ Փիլիպպոս Վրդ. տակաւին Վան կը գտնուէր իբր նուիրակ, Արեւմտահայ թեմերու հաւանութիւնը հանգանակելու համար ի նըպաստ Մովսէսի, Սահակ Գառնեցի ալ հոն կը հետապնդէ անջատ եւ

71. ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 345-347:

72. AP. Lett. volg. 1631, v. 110, f. 78. ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 337:

անկախ կաթողիկոսութիւն մը՝ Օսմանեան հայութեան համար, Մուշի Ս. Կարապետ Գլակայ վանքը իբր Բթողանիստ ունենալու ծրագրով: Նա ունէր իրեն համախոհներ՝ Մկրտիչ Եպս. Հաւուցթառայ եւ Մանուէլ Խոր Վիրապայ, Պօղոս Վրդ. Այնթապցին՝ Կիլիկիոյ Աթոռէն, եղբորորդի Յովհաննէս Կթղ. Այնթապցիին, որ արդէն վախճանած էր (վխճ. 1623): Նմանապէս ասոնց ծրագրին համաձայն էր Զաքարիա Վրդ. Վանեցիին, Պոլսոյ Պատրիարքը, որ «յոյժ ներհակ Մովսէս Կաթողիկոսին» էր, կը գրէ Առաքել. ձեռնառու եղած է Սահակին, որուն ծրագիրն էր Զաքարիա Պատրիարքի միջնորդութեամբ Սուլթանէն հանել տալ «Պէրաթ» մը: Առ այս կը խոստանան տարեկան 10.000 ղուռուշի յանձնառութիւն մը՝ Բարձրագոյն Դրան գանձարանին:

Փիլիպպոս Վրդ. եւ Վան քաղաքի երեւելիները կը ջանան տարհամոզել Սահակը՝ Աթոռին երկփեղկումի այս արկածախնդրութենէն, խոստանալով իրեն տարեկան 300 ղուռուշի հասոյթ մը՝ իր ապրուստին համար, պայմանաւ որ՝ առանձնանար Ղուռուպաշայ վանքը:

Սահակ չի գիջանիր: Պօղոս Վրդ.ի եւ Զաքարիա Պատրիարքի գործակցութեամբ կը յաջողի ձեռք ձգել Սուլթան Մուրատ Դ.ի արտօնագիրը: Բայց դա չէր բաւեր, անհրաժեշտ էր հաւանութիւնը վէճեր Խոսրով փաշային, որ պատերազմի ելած էր Պարսից դէմ Պաղտատի վրայ ու կը գտնուէր Ամիդ քաղաքը, ուր կը դիմէ Սահակ եւ Պօղոս Վրդ. Այնթապցին:

Մովսէսի կողմնակիցները, յատկապէս երեւելիներէն՝ Երեմիա ու Մաղսուտ, կը ջանան տարհամոզել զանոնք իրենց ծրագիրէն, ու երբ անոնք ունկնդիր չեն ըլլար՝ իրենք ալ աւելի մեծ զումարի հատուցման յանձնառութեամբ կը վիժեցնեն անոնց ձեռնարկը: Փաշան բրածեծ ընել կու տայ երկու աղերսարկուները, պատճառ բերելով թէ իրմէ առաջ Սուլթանին դիմած էին, ու կ'առաջարկէ ուրանալ, որմէ կ'ազատին, կ'ըսէ Դավրիժեցիին, հայ մեծամեծներու միջնորդութեամբ: 1629ի Նոյեմբեր ամիսն էր: Ժամանակակից ուրիշ աղբիւրներ կը վկայեն թէ անոնք մահէ կ'ազատին ուրացութեամբ: Այսպէս Ակինեան կը յիշատակէ Գաղատիոյ թիւ 54 գրչագիրը, թղ. 158ա, Համամճեանի անտիպ ցուցակէն, ուր հատուած մը կ'անդրադառնայ ուրացութեան: Սակայն այս տխուր միջադէպըով է որ Հայ Եկեղեցւոյ երկփեղկումը կը խափանուի, կը գրէ, «գի նոցա կամքն այն էր, որ զՀոռոմանց երկրի (Օսմանեան երկրի) քրիստոնեայն կտրէին էջմիածնայ, եւ Սահակ նստէր Կաթողիկոս ի Բիւզանդիայ եւ մեռնէ օրհնէր»: Ասոնց ծրագիրը ձախողելով՝ Մովսէս Գ. առանց մրցորդի կը մնայ էջմիածնի Աթոռին վրայ, 1629 թուէն սկսեալ:

Սահակ Կթղ. Վրաստան կ'անցնի, ուր զղջալով՝ կ'ապաշխարէ ու խոստովանութեամբ կը վախճանի 1639 թուին. իսկ Պօղոս Վրդ.

Այնթապցի այս ձախողանքէն յետոյ Պոլիս կ'երթայ, ապա կ'անցնի Ռումէիլ եւ Լեհաստան, ուր կը վախճանի⁷³:

Մատնանշելու է որ ժէ. դարուն՝ Արեւմտահայութեան թէ՛ եկեղեցական եւ թէ՛ աշխարհական դասին մէջ եղած է հոսանք մը՝ հակամէտ Օսմանեան կայսրութեան մէջ գտնուող եկեղեցական թեմերը կապելու իրաւասացէս էջմիածնէն անկախ Կաթողիկոսի մը: Այս տեսակէտին հակող հոսանքին շարժառիթներէն զլիսաւորն էր անշուշտ այն որ հայութիւնը եւ Եկեղեցին բաժնող երկու պետութիւնները – Օսմանեան եւ Պարսկաստանի – , այդ դարուն իրարու ռիսերիմ թշնամիներ էին: Էջմիածնի Աթոռը՝ Պարսից բաժնէն, կ'առաքէր իր Նուիրակները հանգանակութեան տիտղոսով, եւ Թուրքիոյ հայ բնակչութեան դրամը կ'անցնէր թշնամի երկիր:

Տաղտուկի տրամադրութիւն մը սողոսկած էր Արեւելքէն եկող Նուիրակներու հանդէպ, մանաւանդ երբ անոնք շուայլօրէն կը կատարէին իրենց այդ նուիրակութեան պաշտօնը, եւ երբեմն նաեւ խոտորեցնելով հաւատացեալին լուման՝ իր բուն իսկ նպատակէն:

Այսպիսի հոգեբանական տրամադրութիւն յենարան մը կը դառնար անոնց՝ որոնք աւելի պակաս անջատողական հակամիտութիւններ կը սնուցանէին Ս. Էջմիածնի հանդէպ:

Սահակ Դ. Կաթողիկոսին եւ համախոհներուն ձեռնարկը, որոնք մինչեւ իսկ յաջողած էին Սուլթանէն շորթել Պէրաթ, անդրանիկ փորձը կ'ըլլայ: Արկածախնդրական ձեռնարկ: Մշոյ Ս. Կարապետը Կաթողիկոսական գահ հաստատել՝ այն ժամանակներուն համար զառանցանքի պէս էր: Որովհետեւ եթէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի եւ Որդւոց համար Աշտիշատ եղած էր Մայր՝ Եկեղեցեաց Հայոց, այն ժամանակ՝ Տարօն Արշակունի թագաւորութեան մաս էր, մինչդեռ ժէ. դարուն ան աւելի քիւրտ ելուզակներու աւարառութեան վայր մը դարձած էր:

Սահակ Դ-ի թիկունք եղողներուն իսկական ծրագիրը հաւանօրէն Կ. Պոլիս էր, կցելով մայրաքաղաքին Պատրիարքի դերը. ինչ որ Գաղատիոյ վերոյիշեալ վաւերաթուղթը աւելի առարկայականութեամբ կը գրէր «Սահակ նստէր Կթղ. ի Բիւզանդիայ եւ մեռոն օրհնէր»:

(Շար. 2)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ

73. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Անդ, էջ 182-189: ՉԱՄՉԵԱՆ, հ. Գ., էջ 606-608: ԱԿԻՆ-ԵԱՆ, Անդ, էջ 133:

Résumé

MOVSÈS III TATEVAC'I CATHOLICOS D'ETCHMIADZINE

Mons. G. AMADOUNI

Movsès Vardapet, sur l'invitation du Khan Amirkuna d'Erévan, en 1620 s'installe à Erévan où on lui confie la direction de l'hermitage de St. Ananie Apôtre et du monastère de Hovhannavank' qui en cette période se trouvaient en des situations critiques et délaissées. Movsès Vardapet, réussit à les rénover et à rehausser la vie monastique ainsi qu'intellectuelle en les transformant en centres d'étude.

Il est consacré évêque en 1623. En 1627 il est nommé par le Shah Abbas responsable de la Cathédrale d'Etchmiadzine, étant très habile dans la confection et surtout le blanchissage des cierges liturgiques; il avait eu le mérite d'avoir enseigné le métier de blanchissage des cierges, aux persans.

Nous devons à sa ténacité et son travail assidu le renouvellement des monastères arméniens et en particulier d'Etchmiadzine. En ces années, le Siège Patriarcal d'Etchmiadzine se trouvait endetté de 800 toumans, accumulés des intérêts, dans un prêt de 100 toumans au Siège Patriarcal de la part du Shah de Perse. Le Catholicos Melchiseth avait dû fuir jusqu'en Pologne pour se soustraire aux poursuites des créanciers; de même le co-Catholicos Sahak dû fuir en Arménie turque. C'est en 1628, que Movsès Vardapet, va en Perse et grâce à la médiation des notables arméniens, il réussit à faire supprimer les dettes d'Etchmiadzine envers le Shah de Perse. Toute la nation arménienne pu tirer un soupir de soulagement.

Après la mort du Catholicos Melchiseth, la nation arménienne unanime désigne au Shah de Perse comme digne successeur au Siège du Catholicosat d'Etchmiadzine, Movsès Vardapet qui reçoit donc la confirmation de son élection par le nouveau Shah de Perse, Sephi. La Consécration et l'Onction solennelle eurent lieu le 13 Janvier 1629. C'est en la même année que Movsès va à Isphahan pour être présent au couronnement du Shah Sephi et il y rencontre un missionnaire carmélitain, le P. Dimas, avec qui il a une entrevue sur les problèmes religieux et surtout sur la nécessité de trouver les points communs qui peuvent lier les deux Eglises et non les aspects qui les divisent.

En ces mêmes années, le co-Catholicos de Melchiseth, Sahak IV Garnec'i, qui se trouvait en Arménie turque, aidé de plusieurs évêques et vardapets cherche à fonder un nouveau catholicosat en les limites de l'Empire Ottoman. Son recours au Sultan d'Istanbul n'a aucun effet car les notables arméniens réussissent à faire changer d'avis le Sultan le payant beaucoup plus que Sahak. A partir de 1629, Movsès est reconnu incontestablement comme le seul Catholicos de tous les arméniens. Tout au cours de sa vie, Movsès a eu le très grand mérite d'avoir sauvé de l'esclavage des mains des turques et des persans des milliers d'arméniens.